

СРЕЩИ И РАЗГОВОРИ С АТАНАС ДАЛЧЕВ

БОРИС ДЕЛЧЕВ*

В първите дни на новата 1966 година Далчев ме намери в издателството да ми поднесе авторски екземпляр от книгата си „Стихотворения“ (1965), излязла под моя редакция след много уговорки и драматични търкания с него. Навярно поради празничното настроение — колегите си бяха отишли, при мене нямаше хора — и той остана на разговор. Беше спокоен, какъвто скоро не бях го виждал, с характерната си скептична усмивка на лицето. Целта постигната, защитните реакции, които рикошираха понякога и срещу мене, бяха изчезнали. Това личеше донякъде и от дарствения надпис, с който ме беше удостоил: „На Борис Делчев с уважение и благодарност.“ Едно обаче беше останало непроменено и то не закъсня да проличи — че в него, както винаги, напиреха и търсеха израз несподелени мисли.

Естествено разговорът веднага се насочи към книгата. Макар и съдържано, Делчев не скри, че е доволен от художествения ѝ и технически вид. Гласял да я изпрати и на някои от старите си познати, за да видели, че на света има възкресение (от „Ангелът на Шар-тър“, излязла през 1943 година, той не беше издавал книга). И между другите произнесе името и на Симеон Радев, с когото ги бях срещал неведнъж да беседват по площад „Славейков“.

Многократно преди този разговор по разни поводи Далчев се беше изказвал за Радев и неговите схващания по един или друг въпрос. Без да сме се спирали специално, мисля, че той го ценеше като историк и смяташе „Строителите“ за една от големите български книги. Освен това поне в едно отношение беше безусловно съгласен с него — с високата му оценка за поезията на Кирил Христов. С една реч, в разговорите им покрай разногласията е имало немалко допирни точки, а и известно единомислие. Като всеки полемично устроен човек обаче, Далчев много често се отдаваше на своя рефлекс към обратното, стигащ понякога до очевидни пристрастия. И това дотам, че заедно с интересните хрумвания, понякога равни на откритие, които можеха да бъдат начало на плодотворен размисъл, той стигаше до незаштитими твърдения и парадокси, на които сам се любоваше. Помня, че по едно време, когато във връзка с въпросите на реализма често се цитираха имената на големите френски романисти от миналото, той заяви пред мене: „Най-голям френски писател от XIX век не е нито Стендал, нито Балзак или който и да било друг, а Мишле.“ И по друг повод: „Създател на българския епос е не Вазов, нито Пенчо Славейков, а Захари Стоянов.“ Възразвах, че при големите писатели сравнението е рисковано, тъй като няма точна мярка за величина и големите може да се оказат повече от един; че заслугите на Захари Стоянов за нашия епос не намаляват приноса на Вазов и Пенчо Славейков. По-късно, в един момент на уталожване, Далчев можеше да нюансира своята мисъл и да се освободи от афористичните си пристрастия, но не и когато беше увлечен от полемичния поток: в такъв случай неудържимо го влечеше негативното разграничаване. Така и в случая. Като стана дума за критическата дейност на Радев, впрочем отдалечена от нас близо с полустолетие и затова вън от актуалността, той я отрече с една изненадваща категоричност. Не можах да разбера защо и в първия момент бях много учуден. Но учудването ми се разсее още начаса, шом на второ място след това заговори за Владимир Василев. Очевидно в съзнанието си той ги виждаше един до друг и според мене съвсем неоснователно отнасяше Радев към критиците от импресионистическата насока наред с бившия редактор на списание „Златорог“.

Наложи се да изслушам още веднъж някои от неговите добре известни мнения.

— Аз мисля — каза Далчев, — че Владимир Василев не е критик. Вземи статията му за Ботев. Това са поетизации върху поезията, а не критически оценки. Критиката е преди всичко мисъл, а у Владимир Василев липсва тъкмо мисълта.

Това, което правел той, било „женска критика“, която се свеждала до обикновено съпреживяване.

* Предлаганият текст е част от по-голям мемоарен очерк. Бел. авт.

— Друго нещо са д-р Кръстев и Боян Пенев — додаде той. — Това са критици със своя концепция.

Възражих, че мнението му е едностранчиво. Критика без мисъл, разбира се, няма и не може да има. Но критиката е не каквато и да било мисловна оценка, а литературен вид. И понеже е така, тя е дело на писатели, които като всички литературни творци неизбежно минават през преживяването. У Владимир Василев наистина сетивността взема превес над рационалното начало. А тя, наред с недостатъка, че се отдава прекомерно много на лирически излишъци, има и предимството, че служи като по-сигурна опора за правилно диагностициране на конкретното явление. Пък и друго — сетивността дава възможност да се преодолее сухотата на чисто рационалната преценка и така ѝ осигурява по-голяма четивност, прави я *литература*.

И понеже Далчев отново се позовава на сравнението, не се стърпах да го последвам.

— За разлика от Владимир Василев — рекох аз, — д-р Кръстев и Боян Пенев наистина имат своя концепция и това е вече предимство. За жалост техните концепции в основата си са погрешни: единият се нарича „ексклузивист“ и в преценките си за единица мярка вземаше Пенчо Славейков, а другият сочеше за образец на нашата литература полските романтици. Владимир Василев има пред тях поне едно предимство — че се придържа повече към националната приемственост.

И за да не бъда зле разбран, добавих:

— Верно е, той не успя да се освободи от един стерил естетизъм, който му пречеше да прецени по достойнство някои положителни явления. Но разтвори списанието му и ще видиш: каквито и да са уговорките ни, в него е по-голямата част от националната ни литература за близо четвърт столетие.

Без да възрази, Далчев не направи и най-малък знак за съгласие. Вместо това отново се върна към критиката на преживяването, като с тоя на нескривано пренебрежение я нарече „есеистична“ — термин, който по онова време беше започнал все по-често да навлиза в литературните разговори. И неочаквано смени адресата, като се нахвърли върху двама тогава още млади критици. Искали да минат за хора с европейска култура, цитирали Киркегор и Бодлер, но не ги познавали — ползували се от онова, което той бил превел. И така се увлече в нападите си срещу тях, че отиде отгаты границата на допустимото. Стана ясно, че тук вече не се касаше само до принципни разногласия: така говори човек, който лично е засегнат с нещо. И трябва да беше почувствувал някакво неудобство, защото тутакси, без да напуска темата, заговори за друг наш критик, от по-старото поколение, за до го противопостави на първите двама. Той имал по-сOLIDна теоретическа подготовка, не му липсвала и литературна дарба, само че боравел предимно с естетически понятия и по-малко се интересувал от психологията. След това, без да го назове по име, очевидно за да отдалечи връзката с него, Далчев каза, че критиката трябва да изследва, без да се пригажда към нелитературните съображения. И като да привеждаше всичко към общ знаменател, произнесе една крилата фраза, която аз веднага подех. „Критикът — рече той — трябва да бъде човек без идоли.“ Подех я, казах, че споделям напълно мисълта му, но ми беше неудобно да напомня, че това златно правило, което може да послужи за епиграф на всяко критическо дело, трудно се свързва с литературните преценки на д-р Кръстев и Боян Пенев, за които Пенчо Славейков беше не само образец, а и литературен кумир.

По-нататък в разговора Далчев свърна отново към своята постоянна тема — Кирил Христов — и изрично наблегна, че бил *голям*. Не можех да имам нищо против такова твърдение, защото авторът на „Трепети“ наистина е между първите имена на българската поезия, пък и защото всеки има право на предпочитание. Направи ми впечатление друго: без да го казва изрично, Далчев прояви склонност да изтъкне Кирил Христов за сметка на Яворов, с което не можех да се съглася по никакъв начин. Но не можех и да възразя, защото всичко беше обвито в недомълвки. Потребно ми беше малко време, за да се убедя, че в случая той беше повлиян от своя познат рефлекс, който в случая се проявяваше като начин за отскубване. В полемичната си склонност да се освободи от една привързаност, преценена вследствие като прекалена, или от някаква осветена литературна йерархия, сковаваща като всяка

друга йерархия, той вземаше обратен ход и можеше да отиде по-далече и от собственото си убеждение като негова съкровена същност. Така беше възнегувал някога срещу поезията на Лилиев, за да завърши години по-късно с трезво покаяние, същото правеше и сега: той не отричаше Яворов, нито го поставяше по-долу от Кирил Христов, а се мъчеше да се дистанцира от едно име, което на младини го беше заслепило. Впрочем той и сам признава това. Като напомня в една от своите миниатюри за късните си резерви към символистите (те бяха резерви и на поколението му), той казва: „...Нашата омраза беше любовна омраза, една неразделна част от нашето възхищение.“ С това следва да се обяснят и неговите уговорки, които по един или друг повод продължиха до края на живота му.

Макар и засегната само мимоходом, темата „Яворов“ ни насочи към отгласите от неговата поезия. Така стигнахме до Смирненски и Вапцаров, а оттам — и до сравнението между тях. Но тук единомислието ни беше пълно. Всичко се сведе до една обща констатация — че Вапцаров, който по първичност на дарбата отстъпва на Смирненски, е по-съкровен от него и е по-близко до душевността и възвращенията на съвременния читател. Оттам и неговото по-голямо реално присъствие в нашата съвременна поезия.

— Всяко време има своите писатели — рече Далчев. — Всяко време създава такава поезия, каквато му е необходима. Умира едно — ражда се друго. И аз не мога да се съглася с моя приятел Коста Константинов, който мисля, че с нас свършва българската литература.

* * *

Наскоро след случая, за който говорих, се срещнахме с Далчев в редакцията на списание „Пламък“, където бях отишъл да хвърля последен поглед на една моя статия за близкия брой. Чувствах се уморен, защото бях тичал да уреждам някои формалности по мое предстоящо пътуване за Москва и, както става в такива случаи, ще съм проявил припнатост. Далчев беше забелязал това и не пропусна да се пошегува:

— Каква е тази нервозна динамика?

— Остави — рекох, — моите работи са все такива. Внезапно заминаване за Москва по случай чествуване на Ромен Ролан. Есента бях включен в една съюзна делегация за разговор със съветските писатели, но в последния момент бях отстранен, защото не съм отговарял на необходимото идейно равнище. За Ромен Ролан може и с по-скромна идеологическа подготовка. Много добре, но руската зима не се шегува и не ще успее да види набелязаните неща.

— Така ли? — учуди се Далчев. — С мене стана същото. И аз отпаднах от една такава делегация за Унгария, и то ще е било по идеологически съображения.

И след кратко мълчание:

— Да ти кажа ли, дойде ли до официалности, изпитвам нещо като страх. Разбира се, не е приятно да бъдеш пренебрегнат, пък ми се щеше да видя и Будапеща. Но в края на краищата приех отстранението ми и с известно облекчение.

Когато да се разделим долу на тротоара, не се стърпах и рекох:

— Остави другото. Видя ли какъв интерес събудиха твоите стихотворения? Напусто се дърпаше. Време е сега и за твоите *бележки*.

И споделих с него един служебен проект на издателството, за който трябва да беше чувал вече: поредица от изказвания на български писатели върху литературата и изкуството. Набелязани бяха и първите две книги — на Илия Волен и неговата.

Поредицата беше замислена и предложена от отдел „Литературна теория и критика“, където работех и аз. Тя трябваше да се отличава от другите наши издания: корава хромова подвързия, еднакво графично оформление с различни цветове за авторите и с един вид автоепиграф — характерна извадка от всяка книга на корицата. Всичко това — за да се получи композиционно единство. Такъв беше нашият план, който му изложих с няколко думи: Далчев ме изслуша с малко разсеяно внимание, като да се отнасяше за някой друг и само накрая попита в какво състояние се намират работите. Зададеният въпрос, който насочваше към практическо осъществяване, за съдържан човек като Далчев означаваше мълчаливо съ-

гласие. Това ме насърчи да му кажа, че като се върна от Москва, първата ми работа ще бъде да напиша анотация към бъдещата му книга.

Стана, както бяхме уговорили. След завръщането ми служебните формалности бяха изпълнени и книгата под условното заглавие „Бележки“ беше включена трайно в плана за следната година. Не пропуснах да съобщя това на Далчев и, понеже познавах характера и темповете му на работа, при следващите ни срещи понякога му намерках за поетия ангажимент. Реакцията му беше все същата: мълчаливо съгласие, изразено най-често с утвърдително поклащане на глава. И все така с полудуми до края на годината, когато по предварителната ни уговорка трябваше да получим ръкописа. Да се чака повече — не можеше: знае се, че издателствата имат свои планове. Затова този път се обърнах към Далчев специално и по телефона вече съвсем определено напомних за настъпилния срок. И тук се получи засечка. Не отказ, който от чисто практическа страна има своите удобства, а някакво неопределено и не съвсем сигурно обещание пред бъдещето. Не стига това, Далчев говореше като човек, когото случаен натрапник безпокои със свои въпроси — нещо, което не можеше да не ме засегне. Така че, макар, както винаги, да бяха спазени външните форми на зачитане, съдържаното раздразнение и на двамата ни не остана скрито.

Когато положих слушалката и първата ми възбуда мина, попитах се дали за създаденото състояние на нещата не бях допринесъл и аз.

Ще кажа какво имах предвид.

През лятото на същата 1966 година, по време на кратко пребиваване в Берлин, пожелах и нашият приятел Норберт Рандов ме отведе във Вилхелмскорст да се запозная с Петер Хухел, големия немски поет, чието име вече се радваше на доста широка известност сред някои наши писатели. Хухел ни прие много сърдечно и покрай онова, което искаше да чуе и научи от нас, надълго ни говори за участието си в списание „Sinn und Form“ („Мисъл и форма“), за едно свое посещение в България и за впечатленията си от някои наши писатели, като се изказа много ласкаво за Далчев. Накрая ни чете свои нови стихотворения, обещани вече на не знам коя немска редакция. И в отговор на мое предложение се съгласи да ги предостави за публикация на „Литературен фронт“ с уговорка да ги преведе Далчев. Така и стана, но малко по-драматично, отколкото можеше да се допусне.

Макар да прие с готовност възложената му задача, Далчев не успя да се справи навреме. И понеже над мене тежеше поетото задължение пред Хухел, от Варна, където заминах на почивка, му напомних с писмо. Няколко дни по-късно получих от него отговор. Ако се съди от един ироничен намек в края на този отговор, навярно съм проявил неуместна припряност.

Впрочем ето какво ми пишеше:

София. 27. VIII. 66.

Драги Делчев,

Ей сега получих писмото ти и бързам, смутен от своята нередовност, да ти отговоря поне навреме, ако не съм могъл навреме да свърша работата.

Както ти казах, бях много зает и затова не можах да ти се обадя.

За мене къде ще мога да отпечатам преводите си е от голямо значение, защото съм в много лошо материално положение.

„Литературен фронт“ не пожела да отпечата нашите преводи от Монтале. Аз не мога да му давам абсолютно нищо повече.

„Пламяк“ ни плати за последните преводи по 30 стотинки на стих, и то римуван, по-доле от минимума. Ние и на него не можем да предлагаме вече нищо, ако имаме малко уважение към себе си.

Но хонорарът не е, разбира се, причина. Ако досега не съм превел Хухел, това е станало, защото го ценя високо като поет и не съм се чувствувал във форма, както казват, за да се заема с превода на стихотворенията му.

Да се надяваме, че до твоето идване или малко след тази знаменателна дата ще намери най-сетне „формата“ и за мене, и за Хухел.

Поздрав!

Твой: бай Атанас

Немного след въпросната „знаменателна дата“ стихотворенията на Хухел в превод на Далчев и Чило Шишманов, придружени от моя ласкава статия за поета, бяха предадени тъкмо на „Литературен фронт“. Вестникът обаче ги задържа известно време, за да отбележи с тях националния празник на ГДР през месец октомври. Както и да е, лесно ми беше да си представя какво насилие беше упражнил над себе си Далчев, човекът на дадената дума, за да наруши заричането, за което ми беше писал. Никакво съмнение, беше го направил заради уважението си към Хухел. Обаче лошите му асоциации бяха свързани с мене и моите настоявания.

Но това не беше всичко.

Няколко дни след публикацията Далчев ме намери да ми каже, че от издателство „Народна култура“ му предложили да преведе томче избрано на Хухел за поредицата им „Съвременни поети“. Очевидно стихотворенията в „Литературен фронт“ ги бяха насочили към него. Добре, но такъв ангажимент предполагаше предварителна работа по съставителството, с която той не можеше да се заеме. Имаше обаче и друго, което премълча, но което се знаеше: повече от всеки друг той не беше човек за съвместна работа със случайни хора. А по всичко личеше, че не искаше да отклони предложението на издателството и се нуждеше от помощ. Затова решихме да се обърнем за съставителство към Норберт Рандов, като го помолим да вземе съгласието и на Хухел. С тази задача се наех аз. Не минала още седмица, и Рандов ми се обади с телеграма: „Благодаря за предложението. Приемаме и двамата с радост. Следва писмо.“ И знае се, че след година и нещо проектираното избрано беше вече в ръцете на читателите.

Тъкмо когато се получи писмото на Рандов, стана нещо непредвидено, пък и неприятно. С едно закъснение около месец посолството на ГДР беше протестирило пред „Литературен фронт“ както срещу стихотворенията на Хухел, така и срещу моята статия. В последните два пленума на ГЕСП Хухел бил критикуван за някои свои прояви, редакцията на вестника трябвало да знае това и не с него да свърже националния празник на ГДР. Въпросът, както се научих впоследствие, не беше отишъл по-горе от завеждащия външния отдел и понеже не съдържащо нищо поверително, не може да не беше излязъл вън от служебния кръг. Тъй или инак Далчев ще е знаел за станалото. А той имаше просто травма от всякакъв досег с административните служби и от всичко, което можеше да мине за връзка с политиката — дотам, че се плашеше и от привидностите. Така ще е било и в случая. И ето че тъкмо в този момент аз го бях потърсил и бях му напомнил да ни представи ръкописа на своите миниатюри.

По-късно си дадох сметка за обстановката.

Най-напред — окаяното му материално положение, което изключваше всякаква възможност за спокойна работа. След това — нелеки ангажименти с далечен срок. А знае се, че препитанието за днешния и утрешния ден не търпи отлагане. И тъкмо в този момент моето напомняне, което от материална страна не обещаваше нищо конкретно. Как при това човек да се въздържа от раздразнение? Достатъчно е, че намира сили да не избухне.

Не оставаше нищо друго, освен да се въоръжим с търпение и да оставим работата на самотек.

Разбира се, дърпането по телефона, както и някои други преди това, не измени нищо в отношенията ни. То беше забравено тутакси и нашите срещи, проредени от зимата и най-често случайни, не престанаха. Не само случайни обаче.

В последните дни на зимата (това е вече 1967 година), станал необходим, Далчев беше включен в една официална делегация на писателския съюз за Париж. Това беше неговата закъсняла „компенсация“ за някогашното му обидно отстраняване при случая, за който споменах. И още на другия ден след завръщането си, без външен повод, дойде в издателството да се видим. Навярно и той като мнозина други свързваше името ми с френските

работи. И действително очаквах да чуя непосредствени впечатления от Франция и в тази насока заразпихах едно-друго. Напусто, били правила „дипломация“, както иронично се изрази той, и не останало време за живо общуване, дори в Лувър не успели да отидат. Но от водените разговори станало съвсем очевидно, че там не проявявали никакъв интерес към нашата литература. И елегично добави, че не с преводи, издавани у нас, ще успеем да стопим леда, което съвпаднаше напълно и с моето мнение. Навярно от неудобство обаче премълча нещо, което знаех вече от Николай Дончев — че тъкмо в момента Пиер Сегерс готвел да пусне неговите стихотворения в поредицата „Около света“. След това, при други наши срещи, често се връщахме към обичайните литературни теми. Но аз удържах на дадената дума пред себе си и нито веднъж не го заговорих по висияния издателски въпрос. Докато накрая не се намесиха външни обстоятелства.

Някъде около първи май, при едно случайно настигане на улицата, научих от Радой Ралин, че предстояло някой ден Далчев да влезе повторно в болница. Повторно, защото немного преди това, не зная по какъв случай, той е бил откаран с „Бърза помощ“ в „Пирогов“. Този път обаче, както можях да разбера, имало изглед за продължително лечение, което означаваше да се пропусне и последната възможност за издаване на неговата книга. Затова, макар и не без вътрешни задръжки, още на следния ден с колегата от отдела отидохме у дома му за окончателен отговор. Приканихме го да избере една от двете възможности: или да ни представи ръкописа си в състоянието, в което се намира, или да отложим заглавието за следната година с възможните рискове. Противно на нашите очаквания, този път Далчев се оказа много сговорчив. Предстоящото влизане в болницата с неизбежните за случая неизвестности, изглежда, беше потушило ревността му около книгата. Без особено колебание той се спря на първия вариант и аз вече можех да се заема с ръкописа.

За щастие лошите очаквания не се потвърдиха. След две или три седмици Далчев излезе от болницата и ме потърси да уточним някои подробности около книгата, на първо място да се спрем на заглавие, понеже при наш предишен разговор се беше съгласил, че временното е неподходящо. Седна като на тръни, отговори неохотно на въпросите ми, свързани с болничното му битие, и веднага ми на темата.

— Знам, че не харесваш моите заглавия. Ти намиращ за лошо и „Ангелът на Шартър“. Казвах, че думата *лошо* не е на място. „Ангелът на Шартър“ е изразително заглавие, свързва се много добре с цикъла „Париж“ и лесно се запомня. Бедата е, че отнася цялата му поезия на чужд терен. Друго нещо е „Бележки“. То тласка към идеята за случайно записани хрумвания, припизвява текста и е не само неподходящо, а *от лошо по-лошо*.

— Винаги ми е било трудно да намеря добро заглавие — призна си Далчев. — А ти какво предлагаш, нали ми обеща да помислиш.

— Нямаше какво особено да се мисли — рекох аз, — във всеки ръкопис има най-малко десет подходящи заглавия, има ги и в твоя. Ето две, които сам си използвал: *миниатюри* и *фрагменти*. Ако искаш да избегнеш жанровия признак, можеш, но вече в по-сложно съчетание, да се спреш на думи като *мозайка* и *мисли*, също от твоя ръкопис.

Далчев каза, че щял да има предвид моето предложение, но трябвало да си помисли. Два дни след това, на път за издателството, се отбих у дома му. Без много разговор още първите няколко минути се спряхме на *фрагменти*. И се уговорихме да дойде при мене в края на работното време, за да приключим окончателно с работата. Така и стана. Но и този път не ми на без полемични уговорки, сега не така хавливи, но, от друга страна, много по-интересни. Затова след разговора не побързах да изляза, взех си бележки за станалото и сега мога да го възстановя, като да е било днес.

Още с идването на Далчев аз извадих ръкописа, сложих ръка на него и малко театрално произнесох една такава фраза:

— Вече имаш опит и сигурно знаеш как се редактират твоите ръкописи.

Далчев не очакваше такова начало и се сепна в недоумение. Целеният ефект беше постигнат и побързах да добавя:

— Редактират се, като се положи върху тях един подпис. Такъв подпис мога да сложа пред тебе и да изпратя ръкописа по-горе. Но това не значи, че нямам някои възражения. Ако искаш, мога да ти ги посоча.

— Да чуя! — рече Далчев с израз на любопитство.

И аз прочетох на глас онази миниатюра, която започва с думите: „Чудото не съществува за другия.“ В ръкописа последната фраза гласеше: „Бог е единственото същество, което върши добро скришом.“ И накрая рекох:

— Не се учудвам, че клониш към идеализма. Ти и сам си ми го казвал.

Налага се малко отклонение, за да се разбере онова, което за нас двамата беше съвсем ясно.

Немного преди това, при един от нашите чести разговори, аз не се сдържах и рекох на Далчев:

— Оставам с впечатление, че ти можеш да повториш със същото основание онова, което Мориак казва за себе си: „Аз съм метафизик, който борави в сферата на конкретното.“

Казах и изтригнах: очаквах, че ще ми се разсърди. Нищо подобно, при една следваща среща той се върна към нашия предишен разговор и рече:

— Ти имаш право. Аз наистина съм метафизик, който борави в конкретното.

Това му напомних и сега. И побързах да добавя:

— Дори правоверният католик Мориак ще се въздържа да слезе до примитивно верующия, за да нарече своя бог „същество“. Да не говорим за Кроче, когото смяташ за свой философ, ако не и за свой учител. И той в края на краищата е идеалист, но е анти-клерикал, смята религията за мит, а теологията за фалшива философия. По-добре от мене знаеш, че е гледан зле от католическата йерархия и книгите му са влезли в индекса на Ватикана.

— Добре, какво предлагаш? — попита Далчев, който внимателно ме слушаше и нищо не възрази.

— Щом не можеш без бог, нека остане — рекох, — но добре ще бъде да се освободиш поне от староверския анахронизъм.

И последната фраза доби този вид: „Бог единствен върши добро скришом.“

Другата миниатюра, на която се спрях, се отнася до чистотата на любовното чувство у Димчо Дебелянов. Тя завършва с тези два стиха от известната негова елегия:

И любовта ни сякаш по е свята,
защото трябва да се разделим —

последвани от едно заключително изречение. В първоначалния му вид изречението гласеше: „Такива чисти думи могат да дойдат само на устните на един дълбоко нравствен и религиозен човек.“

— Така е — съгласих се, — но те могат със същото основание да бъдат произнесени и от такъв нравствен човек, който не е непременно религиозен. Кое ни дава основание да стесняваме кръга?

И Далчев се съгласи от изречението да отпаднат думите „и религиозен“.

В два последвали случая всичко се сведе до иронично дистанциране чрез поставяне в кавички на две отделни думи, които без този графически придатък можеха да бъдат неблагоприятно изтълкувани за негова сметка².

² Една от тези миниатюри, публикувана в „Литературен фронт“ и пак там критикувана (г. II, бр. 7 и 9 — 20. X. и 3. XI. 1945), гласи: „Обикновено слабият художник се нуждае от „идеология“, за да придаде на произведенията си стойност, каквато те сами не притежават.“ Тя е нагледен пример за влиянието, което са упражнили върху Далчев естетическите възгледи на Бенедето Кроче. В това отношение заслужава внимание един характерен факт, останал досега незабелязан.

След нападите, на които беше подложен за миниатюрите си в „Литературен фронт“ (1945), Далчев се отдаде на преводаческа дейност. Покрай другото следната година (1946) в сп. „Изкуство“ в негов превод се появи една статия на Кроче за „Дон Кихот“ („Изкуство“, г. II, 1946, кн. 3), към която намираме следната бележка под линия от автора — негово възражение срещу испанския литературен историк Америго Кастро. „Приятелят Кастро — пише Кроче, — приемайки едно мое твърдение, че материя на изкуството не са нещата, а чувствата на поета, пише: „Аз ще добавя: и *идеите*“. Не, идеите не, защото, доколкото са идеи, те са работа на философите, а не на поетите. И когато се изясни какво

С това се изчерпа цялата ми редакторска работа. Още на другия ден аз се погрижих за служебното оформяне на ръкописа и го предадох в производството с необходимите указания за шрифта и корицата според замисъла на библиотеката. Повече нямаше какво: спокойно можех да очаквам излизането на самата книга. За изненада не беше ми спестено едно последно и доста безсмислено дърпане, което никой не би могъл да предвиди.

Три-четири седмици преди края на годината (1967), тъкмо когато колите бяха извъртени и се извършваше последната технология около корицата, Далчев пристига в издателството, явява се в производствения отдел да провери какво става и прави с нищо непредизвикан скандал. Недоволен е и от корицата, и от шрифта, който намира за много дребен и неподходящ за случая. Всъщност причината е друга и това става очевидно. На обяснението, че така е замислена цялата библиотека, нервно отвръща, че той не е автор за библиотека. И понеже отпечатването е приключено, задоволява се да иска подменяване на характерния автоепиграф с едно технологическо подзаглавие. Дадох съгласието си и въпросът се разреши, без да се срещнем, без да става нужда дори от телефонен разговор. И книгата излезе с този текст на корицата: „Фрагменти. Бележки за поезията, литературата и критиката.“ Както се вижда, една зле прикрита тавтология (фрагменти — бележки) и безлично подзаглавие върху една композиционна празнина — заглавие, което при това не обема съдържанието (защото в книгата има и миниатюри, които не засягат литературата). Но тези неща не са го дразнели: за него по-важно е било да се отдели колкото може от зримото сходство с други автори — така настойчив беше в стремежа си да не се поддава на унифициране.

Както и да е, никога по-късно не изрази недоволство, нито намекна за това задочно дърпане, все едно, че нищо не беше се случило. Предполагам, че беше осъзнал негова безсмисленост.

* * *

Един ден, на другата зима след излизането на „Фрагменти“, ми се обади непознат сътрудник на телевизията с една малко необичайна молба. Били заснели филм за Атанас Далчев, чиего излъчване било предстоящо. Не зная защо обаче, решено било прожекцията да бъде съпроводена с петминутно изказване „в кадър“ за поета. Защо е било необходимо това, как трябваше да стане и кой го беше решил — нито ми каза, нито попитах. Понеже бях зает с мои срочни работи, а и не знаех за какво точно става дума, отговорих уклончиво, с намерение евентуално да се откажа. Добре, но още същата вечер ме срещна Серафим Северняк, тогава ръководител на литературния отдел към телевизията, и настоя да приема предложението. Нямаше как, трябваше да отстъпя — не за друго, а защото се плаших, че откажът ми можеше да стигне до Далчев и да го засегне: знаех колко чувствителен беше той за всяко нещо. Настоях обаче да вземат и неговото мнение, след което да видя и самия филм. Няколко дни по-късно ми се обади пак: Далчев бил съгласен. Това все още не ме уреждаше — щеше ми се да го чуя от неговите уста. И му телефонирах. Далчев каза, че ще му е много приятно да бъде представен от мене, но изрази едно опасение: как ще погледне на това авторът на сценария — Радой Ралин. „Имаш право — отвърнах аз, — за това не бях помислил. Ще то потърся и ще взема мнението му.“ За зла чест, Радой се оказа в Хисаря и гласената от мене среща не можа да се състои.

Междувременно бях повикан в телевизията да видя филма. С изключение на една-две битови сцени, които донякъде принизяват емоционалния ток, и сценаристът, и режисьорът Никола Петков добре се бяха справили със задачата си.

Трябва да се разбира под идеи, които са станали чувства, става очевидно, че в тоя случай нямаме вече идеи, а само чувства. Тъкмо това иска да каже и моето твърдение, което не търпи добавка, противоположна нему, дори и когато тя е направена, както този път, с добро намерение.

Както се вижда, оспорената миниатюра на Далчев и твърдението на Кроче по същина се покриват. Далчев кратко и есеистично със свои думи едва ли не повтаря италианския философ. Интересно в случая е, че той сам вадя най-е източника, от който се е възползувал.

До този момент аз нямал никакво понятие нито за филма, нито за смисъла на исканата от мене намеса. Затова бях изненадан, виждах се излишен и веднага възразих. „Филмът е добър — рекох аз — и всяко привнесане ще го накърни. Каквито и да са съображенията ви, трябва да отклоните една такава възможност дори с риск да не стигне до зрителите.“ Тогава сътрудникът на телевизията ми каза, че в техните замисли изобщо нямало и помен за каквото и да било промяна: филмът щял да бъде проектиран такъв, какъвто е. Но смятали да бъде предшествуван от кратка беседа за поета, а след него да бъде изпълнен рецитал от стихове на Далчев. Тъкмо се гласях да възразя, че това ще намали впечатлението от цялото, трябваше да чуя, че *имало и други съображения* да настояват за едно представяне. С една реч, моите опасения за нащърбяване на филма се оказваха прибрзани, а съображенията *от друго естество* ми даваха основание да се смятам за необходим. Ако едно мое изказване може да бъде достатъчна гаранция за извеждане на работата докрай, аз нямал право да се оттеглям — мислех си. Затова обещах и през следващите два-три дни написах искания текст. За да избягна каквито и да било недоразумения обаче, изпратих го на Далчев да го прочете: понеже се свързвах с него, макар и вън от филма, не желаях да произнеса и една дума без негово съгласие. И на другия ден му се обадох да чуя какво ще каже.

Малкият екран не е място за литературни анализи, още повече, когато разполагаш с броени минути. Затова се постарях да бъда колкото е възможно кратък, като се спра само на най-характерното за Далчев като поет. И поради особения случай, се опитах да придам на изказването известна емоционална празничност. Как щеше да го прецени Далчев — не можех да кажа, но бях сигурен, че нямаше да намери повод за особени възражения.

Какво стана обаче?

Нито дума за моя текст — нито добро, нито лошо, все едно, че не съществуваше. Вместо това някакво кисело недоволство, неизвестно точно от какво, което още след първите няколко думи се разли в открито раздражение. Не, това не беше ласкавият човек, който заявяваше, че ще му бъде много приятно аз да го представя. Забравил предишния ни разговор, той говореше съвършено друго: „Никога не съм търсел популярност“, „Все ми е едно дали някой ще говори за мене и какво ще говори“, „Нямал никакво отношение към филма и по-добре е да не бъде представен“, „Твоя работа е дали ще говориш, или не.“ Позната реакция. Ако ни слушаше някой отстрани, щеше да остане с впечатление, че той се е криел, но е бил издебнат и заснет против неговата воля. А за мене би казал, че съм се натрапил, без да съм търсен и желан.

Да се говори повече — беше безсмислено. Когато положих слушалката, имах вече решение: никакво слово, никакво явяване на екрана. И не пропуснах да предупредя телевизията. Същевременно чувствавах потреба да свидетелствувам кое беше събудило недоволството на Далчев. Затова, без да изменям каквото и да било, изпратих текста за публикация в списание „Пламък“. Сложих му само заглавие — „За творческата съдба на Атанас Далчев“ — и за да го свържа със случая, прибавих бележка под линия: „Мисли по повод на един телевизионен филм“. Какво е станало по-нататък — не се интересувах и не знам.

Дълго време след това аз не потърсих Далчев, нито ме потърси той. Това се потвърждава сега и от записаната книжка, в която отбелязвах служебните контакти. Три месеца по-късно случайно ни събра рожденият ден на Александър Геров. А поводи за срещи е имало. Тъкмо по това време поради интереса, който бяха събудили, пак с мой подпис ние пускахме във второ издание стихотворенията на Далчев. Вярно е, книгата излизаше стереотипно и редакционни разговори не са се налагали, но служебни причини за идване в издателството не липсваха. Явно е, срещите бяха избягвани и от двамата ни: от моя страна — поради незаслужените нападки, на които бях подложен, а от неговата страна — въявно поради осъзнато неудобство. Поне така си мислех. И това до момента на случайната среща, за която споменах.

Още с влизането неочаквано се натъкнах на Далчев, заел място до вратата и някак чужд на останалите посетители, все видни интелектуалци от света на литературата и киното. Поздравих с жест и приседнах до него със спотаено неудобство: след онова, което беше станало между нас, не знах какво да правя. И сякаш да беше чакал този момент, с едно-единствено изречение Далчев спусна вдигнатия мост.

— Много ти благодаря за високата оценка — рече той и в гласа му прозвуча нотка на виновност.

— Няма за какво да благодариш — отвърнах аз, — изпълняваме служебния си дълг. Едно не мога да разбера — кога успя да научиш повината. Освен ако е дошла до теб по телепатичен път.

Още неизреклъ последната фраза, видях, че топката беше прехвърлена: вместо мене в недоумение изпадна Далчев. И е имало за какво. Трябваше да минат обаче цели две-три минути, за да размотаем възела.

Същия следобед на редакторско заседание беше определен хонорарът за второто издание на Далчевите стихотворения. По мое предложение, прието единодушно, спряхме се на максимум. Това спонтанно решение беше не само заслужена преценка за една поезия, минала през проверката на времето, а се дължеше и на друга подбуда — да се смекчи ефектът от една несправедливост.

Поради непълнота в тогавашната таблица за хонорарите, миниатюрите на Далчев се приравняваха с критиката и за своите „Фрагменти“, макар да беше определен максимумът, той получи една обидно нищожна сума, по-малка, отколкото за същия обем разкази на начеващ автор. А таблицата за поезия ни позволяваше да смекчим донякъде несправедливостта. И аз помислих, че Далчев беше научил за това наше решение. Не, той не знаеше за него. Оказа се, че ми благодареше за крамолната статия, предназначена за телевизията и вече отпечатана в новата книжка на „Пламък“, без да зная това. Благодареше ми за онова, което смятах причина за неговото неоправдано избухване. Нищо не можеше да ме изненада повече. Необходимо ми беше немалко време, за да въведа шо-годе ред в онова, което изглеждаше необяснимо.

Сега работата вече се изяснява и документално от две писма на Далчев до Радой Ралин. В първото от тях, което предхожда с няколко седмици нашето спречкване, Далчев се оплаква от лошото си здравословно състояние след претърпяна операция и чистосърдечно признава: „Страхът ме отделя от хората и ме прави егоист. Ето и сега аз не мога да се освободя от него.“

Във второто писмо Далчев съобщава за разговора си с представителя на телевизията, който настоявал за съпроводителни „думи“ във филма. „Отговорих му — пише той, — че аз съм бил против пускането на филмчето изобщо и съм се съгласил да го правят само заради тебе, по твои настоявания, и вместо да питат мене, трябва да се обърнат към тебе...“ И по-нататък: „Озадачават ме и тези „думи“ на Далчев [...], които им са потривали — не е чудно, защото са махнали нещо от филмчето и трябва да го запълнят.“ И нито дума за разменените реплики между нас, макар писмото да е писано подир тях.

Ще събераме, ако допуснем, че Далчев е бил равнодушен към това, дали ще се появи на екрана, и още повече какво ще се каже за него. Сдържаната заинтересованост, която проявяваше към положителните оценки на неговата поезия, говори обратното. Травматизиран обаче от честите отрицания, които го съпътстваха, той се плашеше от търсената популярност на слабите духове и, уверен в себе си (у даровития увереността и съмненията вървят заедно), предпочиташе да се оттегли, предоставяйки на другите отговорността за неговото утвърждаване. Същевременно страхът от хората го правеше не само егоист, както сам твърди, а и мнителен. Оттам както показното дистанциране от филма, така и предупреждението към Радой, че в него нещо е *махнато* и трябва да се *запълни* — предупреждение впрочем неоснователно. Без да го назовава изрично, друго нещо Далчев беше доловил със сигурна интуиция — че съпроводителните „думи“, за които настояваха, трябваше да отклонят евентуалните несподелени уговорки към него. Тази „застраховка“ именно той беше преценил като обидна и не е могъл да я приеме, независимо какви са средствата. Оттам и неадекватното раздразнение от един невинен текст, срещу който не е имал особени възражения. Вън от придържанията му функция, която в момента бях преценил като желана, същият текст по-късно е могъл да бъде преценен по друг начин. Така, абсурдно на вид, беше извървян пътят от гневните реплики до виновно изразената благодарност, изиграла омълчаливо и ролята на извинение.

Поради стечение на редица обстоятелства след недоразуменията около телевизионния филм отношенията ни с Далчев минаха в нова фаза. Главната причина е тази, че повече не стана нужда да се забърквам в практически въпроси, свързани с неговото творчество — една област, където чувствителността му се проявяваше с пълна сила, за да стигне понякога до неоправдани крайности. Към променената обстановка следва да се прибавят и последвалите международни признания за поезията на Далчев, които като всяко морално удовлетворение му бяха действували успокояващо. В резултат на това при случайните ни срещи поводите за полемични сцепквания бяха сведени до обикновени разногласия по литературни въпроси.

Споменах за признанията, които дойдоха откъм. От разговорите, които сме имали, знаех, че Далчев и по отношение на тях прояви своя характер. Както всички автори, и той не можеше да затая радостта си, че е оценен и излиза на международната литературна съгъда, но това беше съдържана радост на човек, чужд на излиянията — радост, която не изключва уговорките. Той знаеше какво значи да бъде забелязан и оценен от Сегерс, авторитетен издател и даровит поет, но когато работата дойде до издаване, постави свое условие: това да стане без каквито и да било материални компенсации. Обратното за него значеше поезията му да бъде включена като пропаганден материал в една сделка — нещо, което не можеше да приеме по никакъв начин.

Далчев беше радостен също така да се види в две чуждестранни списания с голям тираж — съветските „Иностранная литература“ и „Новый мир“ — в първото със свои стихотворения и във второто в един критически очерк на съветския литературен критик Вл. Огнев³. Той беше поласкан и от това, че тези две публикации по-късно минаха в две книги — в едно негово избрано на руски език, стихотворения и миниатюри, и в книгата на Огнев „Пет тетрадки“ — етюди върху литературата на социалистическите страни. Верен на себе си обаче, и към тях Далчев се оказа рационално съдържан. Той беше доволен, че в избраното му беше включено стихотворението „Задните дворове“, което с последния си стих беше изплашило един наш главен редактор: за него това означаваше спечелена позиция срещу догматизма. Същевременно не криеше, че би желал в същото избрано да види и някои невключени свои стихотворения, като „Дяволско“ и „Любов“, на които особено държеше като жалони в неговото развитие. Същото критическо отношение прояви и към преценката на Огнев. Той не само се съгласяваше с констатацията му, че като поет „неговата индивидуалност е чужда на публицистичния патос“, а смяташе тази констатация едва ли не и като похвала, очевидно защото отговаряше не само на действителността, а и на неговите изисквания за поезия изобищо. Същевременно намираше в преценката му и малко пресилено социологизиране на литературните факти.

Покрай другото мога да потвърдя още, че най-голямо морално удовлетворение Далчев изпита от наградата „Готфрид фон Хердер“. Това отличие на Виенския университет, което го укрепи в собственото му съзнание, той преживя преди всичко като свой реванш срещу догматичната критика от по-далечното и по-близкото минало. Спомням си, че го видях няколко дни след съобщението в „Литературен фронт“ и тутакси се насочих към „голямото събитие“. Макар и скъп на откровения, Далчев не скри радостта си, като добави, че чувствувал стеснение всеки път, когато станел прицел на внимание. Нищо чудно. Той съчетаваше в творчеството единство съмнението и охранителното самомнение, несполедения копнеж да се

³ „Иностранная литература“ (№ 6—1971) представя Далчев с 11 стихотворения и кратка уводна статия; статията на Вл. Огнев — „У наших друзей“ („Новый мир“, № 9—1973) представява „преглед“ на някои литературни явления в социалистическите страни и българската ѝ част започва с Далчев.

Нека добавя, че преди това, в една рецензия за издадената от Сегерс на френски език Антология на българската поезия, сравнявайки ги с някои други творби на съвременни автори, Люсиен Кюрзи, познавач на нашите работи, нарече стихотворенията на Далчев „истинска поезия“ (сп. „La Nouvelle Critique“, № 23, 1968). Не си спомням да е ставало дума за тази рецензия, но трудно е да се предположи, че похвалната преценка не е стигнала до Далчев.

види утвърден и желанието това да стане колкото е възможно по-съържано, без шум и показност. Честуванията и публично изявеното внимание го поставяха в неудобство. Не е могло да бъде иначе и в случая.

Като споменавам за Хердеровата награда обаче, следва да добавя, че и тя на свой ред подхрани полемичните припламвания на Далчев — този път срещу някои събратя по перо, които смяташе за свои несправедливи отрицатели. Пък и не просто отрицатели...

Един ден, наскоро след като се беше завърнал от Виена, срещнах Далчев в Градската градина сред обичайното си обкръжение от млади хора. Както винаги, той беше в монолог — останах с впечатление, че говореше за тържеството по получаване на наградата. Както и да е било, веднага се включих на тази тема с някои въпроси около събитието в очакване да чуя нещо интересно. Напразно, последваха няколко сухи фрази около една официална церемония, подобна на всички други от този вид. След това някой подхвърли как е отразен случаят у нас. При тези думи Далчев трепна като да го бяха събудили от сън и по лицето му, спокойно дотогава, се очерта хапливата гримаса на сатир.

— Как ще се отрази — рече той, — както много други неща у нас. Мерзский е все още жив, сменил е само името си. — И като се обърна към мене: — Известно е, че може да се нарича и Бойко Петров.

Не зная дали младите хора около нас разбраха добре какво точно означаваша последните две фрази.

С малко преиначената руска дума Мерзский, сиреч мръсен, някогашните противници на „Златорог“ означаваша редакционния псевдоним на списанието М. Р-ски, с който се подписваха фейлетонно-полемичните материали в прегледа. Далчев не беше забравил и не забрави до края на живота си, че със същия псевдоним беше подписан някога и пасквилът „Пат и Паташон“, насочен срещу него и Дим. Пантелеев по повод на статията им „Мъртва поезия“. Раната не беше зараснала и с презрителното име той си отмишаваше срещу някогашната обида, като не пропусна още веднъж да каже кой в случая бе авторът на текста. Нека добавя — един приписан текст, с който се прекрачваше чертата на литературната етика. А с псевдонима Бойко Петров няколко дни преди това в „Литературен фронт“ беше подписан подобен фейлетон срещу мене по повод на мой мемоарен очерк. Свързал тези две имена, Далчев отиде по-нататък, за да покаже как е било прието от някои съобщението за отредената му награда. И като спомена за една статия на наш литературен критик, която бях пропуснал или бях забравил, произнесе един пасаж от нея, който ми прозвуча много грубо. Бях убеден, че цитираше неточно и за да придаде повече тежест на недоволството си, навярно преувеличаваше. После се оказа, че нямаше никакво преувеличение. В стремежа си уж да очертае „духовният автопортрет на Атанас Далчев“, както гласеше заглавието на статията, авторът пише, че лирическият му герой изглеждал „прекалено“, затворена поетична „монада“, някакъв интелектуален затворник, безнадежно зазидан в себе си, стъен философ, „книжен молец“, който издъхва между библиотеката, книжните рафтове, гардероба и огледалото“. В случая кавичките и уговорката *лирически герой* са слаба утеха, защото в лирическата поезия герой на творбата е самият автор и защото изричната цел на статията беше да очертае неговия духовен автопортрет. С една реч, Далчев имаше основание да негодува. И насърчен от нашата мълчалива солидарност, не се стърпя и малко натъртено рече:

— След въпросните сквернословия може да се избира между две възможности: или че тези, които ме удостоиха с наградата „Хердер“, са направили грешка, или пък, че у нас завистта е взела заплашителни размери. По-вероятно ми изглежда второто.

Наскоро след нашия разговор в Градската градина Далчев отхвърли поканата на „Литературен фронт“ за едно интервю. Нищо не му е пречело да каже, че не обича този начин на литературна изява — нещо, което се знаеше и сега се потвърждава от някои негови писма. Вместо това беше дал да се разбере, че се отказва заради някаква статия за него от същия автор, близък сътрудник тогава на вестника. Полемистът в него, който не обичаше да отстъпва и като човек дълго помнеше обидите, и този път беше надделял и беше потърсил своето морално „отмъщение“.

Нека се спра и на някои от литературните пререкания между нас, за които загатнах. През лятото на 1970 година секция „Критика“ при Съюза на българските писатели проведе обсъждане на излязлата преди това „Антология на българската поезия“ (1969). По онова време аз следях отблизо развоя на нашата лирика, взех работата със сърце и грижливо се подготвих за подробно изказване. Но така се случи, че още в самото начало реших да се задоволя със скромната роля на слушател.

Ако не по значение, то поне по обем антологията беше голямо дело — първият опит да се представят с най-добрите си творби всички поети със значение за нашата литература от появата ѝ до наши дни. Затова нормално беше да се предположи, че членовете на редакционната колегия щяха да дойдат да защитят проведения от тях възглед. За изненада яви се само Петър Динев, както се разбра, служебно задължен да представя другите. Още със започване на своето изложение той се спря на трудностите, които се бяха срещали при подбора на имената и със стеснение трябваше да признае, че до съгласуване на мненията не се стигнало. За да се изведе работата докрай, наложило се да разрешат въпроса по възможно най-невероятния начин — чрез тайно гласуване. Ясно стана след това, че бяхме в анекдота, не в литературната преценка и всякакви въпроси от културно-естетическо естество губеха смисъл. Затова не само се отказах да взема думата, а бях на път да напусна и заседанието. Останах единствено, за да чуя Далчев, понеже разбрах, че се готвеше за изказване.

Стана това, което очаквах: макар и не така открито, както друг път, Далчев започна с мълчаливата съпоставка между Кирил Христов и Яворов. Погледнато отстраня, той имаше всичките основания да бъде доволен, защото Кирил Христов, когото високо ценеше, беше задоволително застъпен, включително със сонета „Из облак дъжд“, за който беше писал, че не може да си представи една сериозна антология на българската поезия без него. Но по всичко личеше, че той не мислеше така. Това се разбра, като ми нахвърля Яворов. С една категоричност, която учуди всички, той каза, че неговата „Нощ“ и „Песен на песента ми“ били слаби работи и не бивало да намерят място в антологията. Не остана скрито, че съпоставката му беше необходима, за да наклони взната към желаната от него страна. По същия начин, но вече в преценката на един автор, постъпи и с изказването си за Вазов: „Ековето“ били износени от препрочитане (гарантирам за точността на смисъла, не на фразата) и трябвало да отстъпят място на други негови стихотворения като „Фар“, което било много по-хубаво.

Накрая Далчев ми нахвърля по-младото поколение поети, в онзи момент всички живи, за да възрази защо едни не са включени в антологията и защо други са представени по незадоволителен начин, като имаше предвид главно броя на заглавията. Не според значението си бил застъпен Николай Стайков, когото нареди между нашите големи поети, и незаслужено бил пренебрегнат Цветан Ангелов, който бил много по-голям виртуоз на българския стих от Валери Петров. И питаше как да се обяснят тези пропуски.

Изоставям подробностите, за да подчертая онова, което ми направи особено впечатление.

Макар до момента да бяхме обсъждали цели двадесет и пет години и добре да го познавах, никога не бях видял Далчев да се представя като мисловност така сбито и така адекватно на себе си, както с това изказване от петнайсетина минути. Какво имам предвид? Най-напред това, че за да утвърди дадени автори и творби, той трябваше изрично или мълчаливо да отрече други, и обратно — можеше да отрече само чрез противопоставяне и изтъкване. Излишно е да се напомня, че това се дължеше на полемичната му душевност, за която имах случай вече да говоря. Работата обаче е там, че този душевен механизъм често се задвижваше от емоционални подтици, в резултат на които за Далчев не беше рядко един неоснователно да подцени и друг незаслужено да изтъкне.

А и друго. Към големите творци Далчев пристъпваше обикновено с високи изисквания. Всеки, който си даде труд да се върне към неговите „Фрагменти“, ще намери в тях изобилни потвърждения в тази насока. А когато се наложило да вземе отношение към по-скромните дарования, мярката му изведнъж се снижаваше. Достатъчно е да се прочете книгата му

„Страници“, излязла подир смъртта му, но подготвена за печат приживе, която съдържа неговите литературни статии, за да се види, че тя представя автора си на две различни равнища. Човек остава с впечатление, че е писана от двама души — така изненадващо различна е откъм изискателност. Далчев, както се разбира сега, донякъде е имал съзнание за своите увлечения и в едно писмо до Радой Ралин се опитва да им даде рационално обяснение. „... За мен не е много мъчно да бъда искрен — пише той; — мъчно ми се вижда да бъда истинен, прав. Много пъти са ме обвинявали в снизходителност. Това е сигурно вярно. Но аз съм бил винаги искрено снизходителен. Откъде иде тази снизходителност? От моето чувство за малоценност. Винаги, когато сравнявам другите със себе си, аз съм снизходителен, защото ми се струва, че съм още по-лош от тях.“

Ако беше само до снизходителност, лесно е да се съгласим с това обяснение. Далчев обаче премълчава друго, което едва ли някой му е вменявал в слабост — че в преценката му за утвърдените имена не проличава никаква снизходителност. Тъкмо наопаки, там той е на висотата на големите изисквания. И това е пак съпоставяне, все едно преднамерено или не, но вече с онова, което е проверено от времето и има трайно културно значение. Що се отнася до чувството за малоценност, у него то противоречиво се преплиташе и проявяваше с високото творческо съзнание, отричано на думи и грижливо спотайвано, което избуяваше понякога с дразнеща сила. Това ни обяснява и друга, малко странна особеност в характера на Далчев. Този толкова духовен човек, така плах и безпомощен в житейските работи и затова склонен към някои компромиси, беше учудващо неотстъпчив във всичко, което противоречеше на неговите творчески възгледи. Слаб в едната област, той се оказа необикновено силен в другата, и то дотам, че с цената на немалко самоограничения остана докрай верен на себе си и няма нито един случай да е отстъпил пред литературната конюнктура. Наред с чисто творческите изяви на това поведение според мене се дължи до голяма степен и неговият литературен престиж.

Но нека се върна към моя спомен.

След обсъждането на антологията, безплодно като всички други, които не са в състояние да отстранят неоправимото, дочаках Далчев на изхода и тръгнахме заедно. Неговото изказване беше събудило моите полемични дяволи и не се чувствах в състояние да ги укротя без някакво словесно шракане. Но да започна направо със спорното, ми се стори никак неудобно. И тук ми дойде на помощ шегата.

— Далчев — рекох, — останах с впечатление, че си забравил какво значи избор. Питаш защо някои автори незаслужено са отпаднали. Много просто, не са имали достатъчно приятели в редакционната колегия и не са получили необходимия брой гласове. Какво по-ясно?

Далчев се усмихна скептично, което трябваше да значи „Прав си“ и аз намерих сгода да мина към моите бележки. Казах най-напред, че не споделям преценката му за „Нощ“ и „Песен на песента ми“. На това той отговори с онова, което вече бях чел и чувал неведнъж, че всички тези кошмари ни връщали към сецесиона и са надживени заедно с него. Не се съгласих, като казах, че не всичко в сецесиона е за изхвърляне и че тези стихотворения на Яворов много автентично отразяват неговата духовна криза от началото на века. Ако се изхвърлят от антологията, той ще бъде представен едностранчиво. И без да настоявам много на своето, се насочих към Вазов. Съгласих се, че „Ековете“ е между най-популярните стихотворения на поета и че популярността чрез честото повтаряне тласка към принизяващи асоциации. Но тя не отнема нищо от литературните качества на творбата. И решително възразих срещу сравнението с „Фар“, което и по съдържание, и по форма не може да се мери с „Ековете“: срещу богатата идейна и словесна оркестрация на „Ековете“ то ни предлага по немного убедителен начин една елементарна метафора — фарът като надежда.

Сигурно щях да спра тук, ако Далчев беше дал, макар и само с един жест да се разбере, че му досаждам. Напротив, той подемаше оживено репликите, тук-там възразяване, на места подминаваше думите ми с мълчаливи уговорки. Това ме насърчи да продължа.

— Застъпваш се за Цветан Ангелов — минах аз по-нататък. — Бих те следвал, ако се отнася до антология на детската литература: там без него не може. Вярно е и друго — че тук е отредено място на поети от неговото поколение, които едва ли с нещо го пре-

възхождат. Но в случая сравнението не е довод. Още по-малко сравнението с Валери Петров, дори ако се съгласим, че го превъзхожда по виртуозност на стиха.

— Разбира се — побърза Далчев да се съгласи с мене. — Сравних ги не като поети, а като майстори в прозодията.

Не беше отминато с мълчание и казаното за Николай Стайков.

Съгласих се с Далчев, че наистина съществува тенденция да се подцени Стайков. Основната причина — изтъках аз — е неговата консервативност като човек и творец. Той признава единствено класическата поезика — Пушкини, Хайне, Вазов, от нея излиза и всичко по-ново презрително нарича „модернизъм“. Оттам и пренебрежителното отношение към него на някои млади. Забравят се пейзажните му работи и неговите картини от селската действителност. Но добавих, че да се нарече *голям поет* и да се твърди, че в случая бил пренебрегнат — според мене това е вече отиване отгатък мярката. И произнесох една такава фраза: „Ако той е *голям*, как ще класираме онези преди него, които имат много по-трайно място в нашата поезия?“

По всичко личеше, че Далчев приемаше моите уточнения (поне така ми се стори) и беше склонен да внесе поправка в крайната си квалификация, но знае се, че в полемична обстановка такава оттегляне не е много лесно. И, за да го избавя от неудобство, отново ми нах кър шегата.

— Да ти кажа ли, мога само да бъда доволен от твоето изказване, особено от онова в него, което не приемам. Ще попиташ защо. Много просто, защото ми дава повод за упржнения по риторика.

И в отговор на обичайната му съдържана усмивка:

— Ако бях издател в света на чистия почин, щях да ти възложда да съставиш една антология на българската поезия. Сигурен съм, че ще се отличава от всички други и ще направи впечатление. Но се плаша, че ще предизвика бунт и ще ти причини много неприятности.

— Нищо — рече той, — аз съм свикнал да бъда атакуван.

И се разделихме приятелски.

Ето ме в края на моето повествование. Препрочитам написаното, за да го обгледам от всички страни, и виждам не без изненада, че в него не е засегнато както трябва нещо много съществено, което често беше неизречената причина за някои наши спорове с Далчев.

„Показаха ми моите противоречия — гласи една негова миниатюра — и аз се съгласих, че са такива, но при все това ги оставих. Защо да ги прикривам? Предпочитам да съм искрен, отколкото логичен.“ Един от тези, които имаха случая да му ги показват, бях и аз. Така че донякъде се чувствавам „предизвикан“ да подема отново нашия незавършен диалог.

И тъй, Далчев говори открито за своите противоречия, като дава да се разбере, че вижда само такива, които — стига да пожелаеше — е могъл да отстрани и прикрие. Но така ли е в действителност? Поведението и поезията му не сочат ли нещо по-същностно в неговия характер, което не се преодолява с усилия на волята?

В статията си „Мъртва поезия“, за която стана дума в началото, двадесетгодишният Далчев упреква Лилев, че е скъсал с българската поетическа традиция и с българската действителност — че „не е показал нейния дух и не е проникнал в нейната страшна съдба“. Естествено е след това да се очаква, че в своята творческа практика младият поет ще избегне недъзите, които беше порицал. Не става така обаче. Противно на изразеното разбиране, и той на свой ред остана във от историческата конкретност и повече от всички поети на своето поколение трудно се вмества в националната поетическа традиция. При толкова резерви към символистите и тяхната поезика и той като тях живее в самота, но не я въздига в естетически принцип, не търси в нея спасение от лошата реалност, а я отхвърля като зла съдба и страда, че не успява да я превъзмогне. Известно е също така, че Далчев е един от най-образованите български поети, с изключителна жажда за знания и култура, пред когото, по собствените му думи, *книгата е разтворена и денем, и нощя*. И заедно с това, знае се, колко неудържими бяха воплите му срещу тази страст, заради която, пак по собствените му думи, *губеше живота и света*. Както *мисей* друг, *той съчетаващо в страшно*

единство чувството за цивилизация с непотушимата носталгия по примитива. Да изброявам ли още, че беше добродушен и жлъчен, мъдро уравнивесен в поезията и язвителен в полемиката, лаконичен в писменото слово и разточителен до бърливост в живото общуване? С една реч, в неговата душевност напиреха противоречиви душевни склонности. По-важно е друго, и то подхранваше нашите несъгласия — че тези склонности, лесно съгласуеми като практическо поведение, затвърдяваха у него някои взаимно изключващи се схващания, за които и сам понякога си даваше сметка.

Нека не бъде голословен.

Известната дискусия в списание „Изкуство и критика“ (1942—1943) беше предизвикана от една статия на Далчев за нашата детска поезия, за да приключи с въпроса за характера на поезията изобщо. Далчев намираше за основен недъг на тази поезия, че „е писана нарочно за деца“, *защото всъщност нямало поезия за деца, имало поезия, достъпна за деца*. И понеже според него поезията се „ражда“, а не се „прави“ (премълчава, че се *твори*), тя изключвала всякаква възможност за намеса на умисъла, което е все едно — на направляващата воля: такава намеса убивала искреността. Годици по-късно в писмо до наш писател Далчев прави това многозначително признание: „Моето оскъдно производство, изглежда, минава през много и неясни за мене манипулации. После аз никога не вземам почина: аз не отивам, аз съм посетен. Това е малко странно, защото противоречи на моите възгледи, според които волята трябва да има голяма роля в изкуството.“ Какво излиза? Никога не вземал почина, не отивал, а бил посетен. Това означава, че чака *раждането* на творбата — онова раждане, въздигнато от него в универсален принцип, за което говореше в „Изкуство и критика“. Ако спреше тук, без да бъде прав, можеше да остане логичен поне на себе си. Но той отива по-нататък, за да нарече чакания тласък *странен* и да изтъкне какво голямо значение има за изкуството направляващата воля. По този начин изрично опровергава онова, което поддържаше някога.

И друго. В една от своите миниатюри Далчев изтъква като най-голям недостатък на свободния стих, че „давал възможност да се изразяват чувствата по-непосредствено“. И добавя, че изкуството нямало „нищо общо с изповедите“; то започвало „отвъд всичко непосредствено и е толкова по-значително, колкото на по-основна обработка бъде подложен чувственият материал“. Вижда се, че сме насочени към един изненадващ нормативизъм, който се опровергава от самата творческа практика. Известно е, че има непосредствено и промислено изкуство, изповедно и интелектуално, грижливо обработено и сурово и че всяко от тях може да бъде пълноценно и непълноценно. В случая по-съществено е друго — че Далчев, който отхвърляше умисъла, защото убивал искреността, с въпросната миниатюра въздига в предпоставка на голямото изкуство *основната преработка* на чувствения материал — обработка, която е волен акт и е друго име на умисъла. Не само това. В една от най-хубавите си статии, а според мене направо най-хубавата — „За прилагателното“, — той казва, че „в изкуството... трябва да бъдем подозрителни към всичко, което иска да бъде красиво“. А нима обработката, която препоръчва, не включва и стремежа към красота? Следва ли от това, че и към нея трябва да бъдем подозрителни? Стремежът към красота е вътрешно присъщ на всяко изкуство и не е беда, стига да е подчинен органично на художествената задача — стига да не остане при *искането*, сиреч при украшателството.

Ето някои от противоречията на Далчев, които по един или друг повод често бяха засягани в разговорите ни с него. За тях намерка и Д. Самойлов в предговора към руското издание на избраните му творби. Нещо повече, италианският професор Санте Грачоти ги извежда до *дуалистичен конфликт*. Кой е имал предвид Далчев, когато казва, че предпочита да е искрен, вместо логичен — не може да се твърди с положителност. Едно обаче е сигурно — че посочените, както и редица други, са вилетени органично в неговата мисловност и дори да желаше, не би могъл нито да ги превъзмогне, нито да ги прикрие. Затова и сам ги признава. Сега обаче, когато живото общуване е прекъснато, можем да се попитаме на какво се дължат.

Внимателното вникване в неговите литературни и жизнени прояви показва, че Далчев е вътрешно раздвоен между две склонности — противоречиви, неспиряеми и неразделни едно-

времеино. Като душевност той възприема света сетивно и рационално, опитно и априорно едновременно и твърде лесно минава от конкретното към отвличеното, понякога без необходимия логически преход, за да стигне накрая и до идеята за бога. По подобие на Бодлер, чието влияние върху себе си откровено признаваше, и той, макар не така драматично, съчетавахе рационалната преценка с потребата от вяра в ирационалното. Тази негова същност не представлява особена тайна за посветените и беше забелязана още при излизане на първата му стихосбирка. Според Чавдар Мутафов, с когото го свързвахе близост от литературния кръг „Стрелец“ (1927), „Далчев живее в своята метафизична сфера и върху канавата на това иреално, флуидно начало пресплита външното реалистично...“ За времето на стихосбирката „Прозорен“, чийто облик се определя от херметизма на стихотворения като „Повест“ и „Къщата“ и от оголената вещественост на „Болница“, „Хижи“ и „Вратите“, диагнозата безпогрешно сочи тези две начала и тяхната взаимна зависимост. Години по-късно, след „Задните дворове“ и „Среща на гарата“, когато поетът беше намерил пролука към хората и правеше усилия да стъпва на твърда земя, при същата раздвоеност неговите душевни пластове донякъде размениха местата си: самата склонност към метафизика, и то изключително в прозаичните му работи и в жизнената практика, търси вече опора в рационални доводи. Прибавим ли към това и увлеченията му на емоционална основа, често по-силни от рационалния контрол, ще добием сравнително точна представа за неговия душевен механизъм и за първоизточника на неговите противоречия.

След направеното отклонение вече мога да пристъпя към края.

От случките и разговорите, които приведох, става ясно, че Далчев имаше известно съзнание за своите противоречиви душевни предразположения. Най-ярък пример беше признанието му, че и той подобно на Мориак е метафизик, който борави в сферата на конкретното — признание, както ми се видя, малко афектно, което бях склонен да приема не толкова като самохарактеристика, колкото като правдоподобна метафора. И за да изясня за себе си случая, при разговорите около неговите миниатюри няколко пъти се наложи да го попитам дали е верующ. „Не, не съм верующ“ — беше отговорът. Същевременно не пропусна при тези няколко случая да добави не без малко стеснение и уклончивата уговорка: „Но не съм и атеист.“ Бях озадачен и впоследствие често се връщах към споделеното и се питаш какво може да означава това. При направената уговорка, мислех си, *не съм верующ* може да има само един смисъл: *не съм верующ в традиционно-обредния смисъл*, иначе казано — че не е черковник (французите казват *pratiquant*). Опора за това обяснение намерих и в едно друго изказване на Далчев. Имам предвид следната негова миниатюра: „Бих вярвал в безсмъртието, ако не беше старостта. Това постепенно чезнене на душата, както и на тялото, не оставя като че ли никаква надежда за друг живот. Какво продължение може да очаква човек другде, когато вижда, че тук свършва всичко?“ И така Далчев оспорва безсмъртието, което е една от основните догми на всяка религия и с това изрично се отдалечава от канонически осветеното. Но и тук с думите *като че ли* добавя една многозначителна уговорка: сякаш не му се ще да скъса окончателно с надеждата за *друг живот*. Взети заедно, тази уговорка и предишната — „но не съм и атеист“, показват, че държеше открехната вратата към философския идеализъм — един антихристически идеализъм в духа на Кроче, който се основава на рационални основания. Впрочем тази врата, както имах случай да посоча, понякога биваше достатъчно отворена, за да се промъкнат през нея и отгласи от традиционната изповедност. Затова, макар донякъде изненадан, не бях особено озадачен от онова, което последва. Говоря за предсмъртното желание на Далчев да бъде погребан по християнски обред...

Помня онзи студен януарски ден, когато трябваше да се разделим с него. Тъкмо бях излязъл от няколкоседмично боледуване и трябваше да се пазя от простуда. Затова предпочетох да отида в черквата вместо на гробищата, където беше обявено официалното поклонение. Какво съм очаквал — не помня, но картината, която се откри пред очите ми, ме изненада. Преди всичко голямото множество от хора, изключително от интелектуалния свят, които бяха пожелали да се простят с поета. И друго — никога не бях виждал толкова много писатели да изпращат свой колега и сигурно под свода на „Св. Седмочисленици“ никога не

е имало по-голям брой неверующи. А откъм другата страна, отгътък ковчега, петима свещеници в съслужение — нещо, което се случва много рядко. Нищо чудно — знае се колко чувствителен е клирът към хора, за които има някакво основание да мисли, че са негови пасоми.

Друга една изненада, която всъщност затвори кръга, ме намери малко по-късно. Тя стигна до мене чрез Стоян Каролев.

Две години, преди да ни напусне завинаги, Далчев за втори път прекара лятната си ваканция в Карлови Вари — този, както го беше нарекъл, „прекрасен свиден град“. Поради едно съпадение там се беше срещнал и сблизил с лекувания се по същото време Каролев. Представям си какво е била за него, който се осъществяваше в общуването, срещата с такъв разбиращ и внимателен събеседник. За нея можех да съдя и от последвалата семейна близост между двамата, на която бях и личен свидетел. Затова, когато няколко дни след погребението се срещнахме с Каролев, първата ни дума беше за Далчев. Понеже Каролев не беше присъствувал на опелото му в черквата, наложи се да разкажа онова, което се беше случило, а покрай него и за нашите стародавни отношения. Така стигнах и до противоречивите предположения на Далчев — до онази душевна „дихотомия“, която при всичката му склонност към рационалното начало не го напусна и докрай. Каролев ме изслуша внимателно и с лека усмивка рече: „От това, което казваш, излиза, че пред мене Далчев е бил по-малко колеблив.“ При разходките им в Карлови Вари покрай другите въпроси, които ги занимавали, имали случай да стигнат и до „голямата тема“. И Далчев, тогава вече в осмото си десетилетие, заключил с това признание: „Много обичам живота, за да приема смъртта, нищото. Аз съм вярващ.“

Има думи, които са ключ към душевността на човека. Такива са и тези, изречени в момент на откровение.

Нека обаче да не се поддаваме на привидности.

За правоверния християнин смъртта е не минаване в *нищото*, а начало на нов вечен живот, вън от порочната преходност — живот, изпълнен с изкупление и блаженство и затова по-висш. За него тя е праг към крайната цел, наречена бог, която осмисля съществуването му. А Далчев, за когото животът е „безсмисленост щастлива“, е чужд на всякаква помисъл за целесъобразно насочване на света от някаква свръшсила. Знаем какво казва в едно от най-хубавите си стихотворения — че вечността му е чужда, макар понякога да го *обхваща като нишество*, и че всичко негово е „на тая греховна мъничка земя“. Животът, който обичаше, е реалният живот и никой друг. А ако смъртта води към нищото, което се отказва да приеме, какво е онова, в което вярва? Отговорът може да бъде само един: това е облекчителното очакване за сливане с естеството — за един живот не астрален, а по земен образец. Все едно, дали го е съзнавал или не, това го сближава философски със стремежа на пантеистите да отхвърлят свръхестественото чрез обявяване на природата за свой собствен демиург, или, с други думи — за преодоляване на противоречието между реално и иреално.

Остава да се попитаме: защо след този върховен опит да примири двете начала, така характерни за него, Далчев в последните си дни се беше насочил към църквата? За отговор на този въпрос следва да се обърнем към неговата поезия и неговата душевност. Както повечето хора Далчев копнееше за живот и както малцина други поети беше преследван от призрака на смъртта. Темата смърт, която взема превес още в най-ранните му работи, е една от най-честите в неговата поезия. А знаем, че небитието ни занимава и плаши най-много тъкмо когато приближава краят. Натезат ли годините, каквито и да са възгледите му, на емоционална основа човек лесно може да изпадне в слабост и да потърси смътна утеха в традиционната обредност. На същата слабост се беше поддал и Далчев. Но това не отнема принадлежността нищо към неговата душевна и творческа същност. Започнал като поет със сетивното и със съчувствие към онеправданите, при всичките си колебания между реално и иреално той остана докрай копнежно свързан с човека и земния живот, без да търси упование в мистиката на *нищото*. И мисля, че на тази негова копнежност дължим най-хубавото от поезията му — онова, което ѝ придава трайна стойност, за да бъде забелязана и оценена и отгътък нашите национални граници.